

Література

1. Бєляєва А. П. Принципи свободи договору в правовому регулюванні зовнішньоекономічного контракту : автореф. дис. ... канд. юрид. наук / А. П. Бєляєва. — Х., 2005. — 20 с.
2. Горєв В. О. Істотні умови договору як обмеження договірної свободи учасників цивільних правовідносин // Актуальні проблеми сучасної науки в дослідженнях молодих учених. — Сімферополь, 2006. — Вип. 9. — С. 165–170.
3. Луць А. В. Свобода договору в цивільному праві України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук / А. В. Луць. — К., 2001. — 18 с.
4. Мілаш В. Принцип свободи підприємницького комерційного договору // Право України. — 2005. — № 2. — С. 36–40.
5. Танага А. П. Принцип свободи договору в цивільному праві Росії / А. П. Танага. — СПб., 2003. — 211 с.
6. Гражданское и торговое право капиталистических государств : учебник. Ч. 2 / под ред. Р. Л. Нарышкиной. — М., 1984. — 304 с.
7. Агеев В. Договорное право / В. Агеев ; под ред. О. П. Садикова. — М., 1984. — 464 с.

Анотація

Голубєва Н. Ю. Свобода договору як принцип цивільного права. — Стаття.

Стаття присвячена дослідженню одного з принципів цивільного права — принципу свободи договору. Визначений зміст відповідного принципу, досліджуються правові засоби закріплення свободи договору. Крім того, проаналізовані виключення із загального принципу свободи договору.

Ключові слова: принципи цивільного права, свобода договору, обмеження свободи договору.

Summary

Golubieva N. Y. Freedom of the Agreement as a Principle of the Civil Law. — Article.

The article is devoted to the research of one of the principles of civil law — the principle of freedom of the agreement. The content of the appropriate principle is determined, legal means of embody of freedom of the agreement are examined. Furthermore, the exceptions from the general principle of freedom of the agreement are analysed.

Keywords: principles of civil law, freedom of the agreement, the limitation of freedom of the agreement.

УДК 347.51

В. С. Деревнін

ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ: ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ

Порядок у суспільстві, визнання дії права досягаються постійним подоланням сваволі, деформації правопорядку та протиправних діянь. Виникненню позитивного права з самого початку протистояло його внутрішня протилежність — правопорушення, яким пронизана вся історія створення правового режиму. У сфері права форми самоствердження суспільства ухвалюють риси юридичної відповідальності, державний примус.

Забезпечення суспільної дисципліни та правопорядку здійснюється за допомогою впливу на поведінку та свідомість людей шляхом застосування таких методів державної та суспільної діяльності, як переконання та примус.

У широкому (філософському) значенні поняття відповідальності трактується

ся як ставлення особи до суспільства й державі, до інших осіб з погляду виконання ними певних вимог, усвідомлення й правильного розуміння громадянином своїх обов'язків (боргу) стосовно суспільства, держави й інших осіб.

Визначення питання відповідальності, незважаючи на багато досліджень цього питання, залишається актуальним та дискусійним.

Юридична відповідальність може виступати в різних формах, але завжди полягає у певному впливі на правопорушника. Оскільки предметом цивільного права є майнові відносини, тому і цивільно-правова відповідальність повинна відповідати регульованим суспільним правовідносинам. У цьому і полягає особливість цивільно-правової відповідальності.

Цивільно-правова відповідальність є одним із різновидів юридичної відповідальності і тому у всіх істотних характеристиках має властивості останньої.

Отже, дослідження теоретичних аспектів цивільно-правової відповідальності є, безумовно, необхідним, тому що це дає необхідні методологічні основи для більш глибокого та фундаментального дослідження цього явища.

Поняття цивільно-правової відповідальності, формуючись протягом декількох тисячоліть, залишається предметом наукових дискусій. Питання про це поняття багато років є спірним в юридичній науці. Цим і обґрунтовується розмаїття точок зору відносно сутності цього поняття, висловлених у юридичній літературі. Справа в тому, що запропоновані висновки залежать нерідко від обраного аспекту досліджень цього неоднорідного поняття.

Дослідженню цього питання в юридичній літературі приділяли увагу такі вчені, як: О. А. Красавчиков, С. С. Алексєєв, Н. С. Малєїн, О. С. Йоффе, Є. О. Харитонов, В. Примак, С. Бервенко, Л. Тарасенко, С. Сібільов, О. В. Церковна, І. С. Канзафарова, С. Братусь, В. П. Грібанов, А. Савицька, В. Тархов, Г. Матвєєв та ін.

У класичному приватному праві Стародавнього Риму поняття цивільно-правової відповідальності ще не склалося, але її основні риси вже почали формуватися.

Римське приватне право слід розглядати як еталон сучасного цивільного права не тільки України, але і цивільного права всього сучасного європейського законодавства. Тому здається необхідним розглянути основні положення римського приватного права щодо відповідальності.

Аналіз джерел дозволяє дійти висновку, що, по-перше, умовою відповідальності була протиправність дій боржника. Якщо ж дії його відповідали вимогам договору та закону, то про відповідальність не йшлося.

По-друге, відповідальність не наставала, якщо порушення контракту не тягло порушення інтересу кредитора.

У разі невиконання або неналежного виконання боржником свого обов'язку він ніс відповідальність перед кредитором. У різні періоди розвитку римського права форми відповідальності були різними. На ранньому етапі розвитку римського права відповідальність мала особистий характер. У разі невиконання боржником свого обов'язку до нього застосовувались безпосередньо кредитором засоби особистого характеру (позбавлення волі, продаж у рабство, навіть

позбавлення життя). З часом форми відповідальності були пом'якшені: за невиконання обов'язку боржники почали відповідати своїм майном. Відповідальність боржника будувалась в римському праві на принципі вини: боржник відповідав тільки у тому випадку, якщо він був винний у шкоді, яка виникла у кредитора [1, 151].

Розглядаючи сучасні праці вчених з питань про поняття цивільно-правової відповідальності, слід звернути увагу на те, що наукове обґрунтування визначення юридичної відповідальності є неоднозначним.

В. П. Грібанов визначає цивільно-правову відповідальність як форму державного примусу, пов'язаного із застосуванням санкцій майнового характеру, які спрямовані на відновлення порушених прав та стимулювання нормальних економічних відносин юридично рівноправних учасників цивільного обігу [2, 172–173].

Б. І. Пугінський також дотримується такої точки зору і вважає, що незважаючи на те, що відповідальність може бути реалізована у безспірному (неповному) порядку і навіть добровільно покладена на себе боржником шляхом сплати суми неустойки або збитків потерпілій стороні, це не замінює її державно-примусового характеру [3, 137].

Прикладом широкого підходу до поняття «юридична відповідальність» можна назвати визначення В. А. Тархова, який вважає, що юридична відповідальність — це врегульований правом обов'язок розуміти значення своїх дій [4, 8–11]. Навпаки, надзвичайно вузьке визначення цивільно-правової відповідальності наводить М. І. Брагінський, який зазначає, що відповідальністю за порушення зобов'язання називають установлені законом засоби майнового впливу на боржника, який порушив зобов'язання [5, 269].

Відповідальність у цивільному праві пов'язана із поняттям «санкції». О. Е. Лест визначає санкцію як засіб державного примусу до виконання (додержання) цієї вимоги, загроза примусом на випадок її порушення [6, 23].

Разом із категорією «санкція» юридична відповідальність пов'язується з категорією «обов'язок». Наприклад, підкреслюється, що відповідальність слід вважати обов'язком, що примусово виконується, який вже існував раніше або знову виник внаслідок правопорушення.

Цивільно-правова відповідальність як різновид санкції — це покладання на правопорушника оснований на законі невігідних правових наслідків, які виявляються у позбавленні його певних прав або у зміні невиконаного обов'язку новим, або у приєднанні до невиконаного обов'язку нового, додаткового [7, 14].

Аналізуючи питання цивільно-правової відповідальності, слід вказати на помітний вплив на теорію юридичної відповідальності кримінально-правової теорії. Так, О. Е. Лест, вказаний вище, стверджує, що найбільшого розвитку загальні принципи юридичної відповідальності зазнають у кримінальному процесі, й на них засновується решта її видів [8, 323].

Особливий характер мети, призначення та способів реалізації цивільно-правової відповідальності визначає ряд специфічних ознак, що виділяють її у самостійний різновид відповідальності. Специфічними ознаками цивільно-пра-

вової відповідальності є її майновий характер; додатковість обтяження; відповідальність юридично рівних суб'єктів перед одним; компенсаційний характер.

У цивільному законодавстві відсутня норма-дефініція, яка б закріплювала легальне визначення поняття «цивільно-правової відповідальності». Це пояснюється тим, що «цивільно-правова відповідальність» є абстрактною науковою категорією, на якій базуються різні конструкції та інститути цивільного права. Наявність у юридичній літературі великої кількості точок зору обумовлюється використанням терміна «відповідальність» у різних цілях, що не завжди є ефективним. Доцільним здається, щоб законодавець визначився з легальним визначенням цивільно-правової відповідальності. І найбільш вдалим здається, на мій погляд, визначення поняття цивільно-правової відповідальності Є. О. Харитонова, під якою він розуміє покладання на правопорушника оснований на законі невігідних правових наслідків, які виявляються у позбавленні його певних прав, або в заміні невиконаного обов'язку новим обов'язком або у приєднанні до невиконаного обов'язку нового, додаткового.

Неузгодженість у визначенні питання цивільно-правової відповідальності тягне за собою виникнення багатьох помилок у правозастосуванні. Зазначене зумовлює необхідність розробки та впровадження єдиних принципів, що характеризують відповідальність як самостійний засіб гарантування і відновлення прав і свобод людини. Можна відзначити кілька принципів цивільно-правової відповідальності.

Принцип права — це одна із тих категорій, що дозволяє об'єктизувати те чи інше правове явище.

Проаналізувавши сучасне законодавство, можна назвати два основні принципи цивільно-правової відповідальності: це законність та справедливість.

В. С. Нерсисянц виокремлює також принцип правомірності, під яким розуміється співмірність юридичної відповідальності як особливого правового явища з усіма істотними властивостями та вимогами права, відображеними принципами формальної рівності.

Слід погодитись із позицією О. С. Йоффе, який вважав, що значення принципу законності для цивільного права величезне. Порушення цього принципу у сфері покладання відповідальності незалежно від вимог закону тягне за собою безправність і свавілля.

Законність має об'єктивний характер, є загальнообов'язковою, забезпечена державною функцією, обумовлена політико-правовими процесами, які існують у суспільстві.

Принцип законності означає, що відносини всіх учасників цивільних правовідносин вимагають суворого дотримання законів, певних прав і свобод, законних інтересів.

Тому, слід зазначити, принцип законності є допоміжним відповідно до принципу справедливості.

Разом з тим у житті можлива ситуація, коли існують декілька законодавчих актів, які знаходяться у суперечності між собою. І незаконним буде надання законності оборотної сили закону, тому необхідним здається застосування

як протидію іншого принципу. Найбільш відповідним для вирішення цього питання є принцип справедливості.

Принцип справедливості в договірному праві регулює інститут відповідальності. Тут він сам ґрунтується на принципах юридичної відповідальності, є для них системоутворюючим принципом. До таких принципів слід віднести гуманізм, законність, рівність перед законом, право на захист. В. С. Нерсесянц [9, 57] і Сиякін [10, 527] називають такий принцип юридичної відповідальності, як обґрунтованість, розуміючи під цим терміном, по-перше, об'єктивне дослідження обставин справи, збір та всебічну оцінку доказів, аргументованість; по-друге, встановлення певної міри покарання, стягнення, відшкодування збитків відповідно до критеріїв, встановлених законом.

Сучасні вчені, які займалися дослідженням відповідальності, називають багато інших принципів відповідальності, але для узагальнюючої характеристики цивільно-правової відповідальності доцільним здається зосередитись на системоутворюючих принципах.

У законодавстві України вперше була вказана справедливість як одна із загальних засад цивільного законодавства (ст. 3 ЦК України). У ст. 509 ЦК України вказано, що зобов'язання має ґрунтуватись на засадах добросовісності, розумності та справедливості. Найбільшої актуальності набуває принцип справедливості в умовах, коли сторони самостійно встановлюють правила своєї поведінки, тобто у договірних відносинах. Відповідно, принцип справедливості слід використовувати для захисту прав та інтересів суб'єктів зобов'язальних відносин, якщо ці права і інтереси були порушені у разі неналежного виконання або невиконання зобов'язання.

Із встановленою законодавцем необхідності враховувати принцип справедливості при укладанні зобов'язання виходить необхідність розгляду підстав для настання відповідальності у разі порушення принципу справедливості. Для цього слід вказати роль і значення принципу справедливості у зобов'язальних правовідносинах.

Законом передбачені умови настання негативних наслідків у разі порушення або неналежного виконання зобов'язання. Негативні наслідки, встановлені ЦК України, знаходяться значною мірою у суперечності між собою. Законом передбачається існування припинення зобов'язання, крім належного виконання, іншими способами, але перелік їх у законі є вичерпним. Тому виникає необхідність у їхньому узгодженні з позиції співвідношення інституту відповідальності із принципом справедливості як основної ідеї права.

Таким чином, слід ще раз наголосити на необхідності законодавчого закріплення визначення цивільно-правової відповідальності з урахуванням ознак, які склалися у цивільно-правовій теорії.

Також слід зазначити, що принципи цивільно-правової відповідальності є надзвичайно важливими для юридичної практики, для її застосування, визначення та тлумачення.

Література

1. Новицкий И. Б. Римское право / И. Б. Новицкий. — Изд. 6-е, стереотип. — М., 1996.
2. Гражданское право : учебник. В 2 т. Т. 1 / под ред. Е. А. Сухова. — М. : БЕК, 1993.
3. Пугинский Б. И. Гражданско-правовые средства в хозяйственных отношениях / Б. И. Пугинский. — М. : Юрид. лит., 1984.
4. Тархов В. А. Ответственность по советскому праву / В. А. Тархов. — Саратов, 1973.
5. Гражданское право России : курс лекций. Ч. 1 / под ред. О. П. Садикова. — М. : Юрид. лит., 1996.
6. Лест О. Э. Санкции и ответственность по советскому праву (теоретические проблемы) / О. Э. Лест. — М., 1981.
7. Иоффе О. С. Ответственность по советскому гражданскому праву / О. С. Иоффе.
8. Общая теория права : учеб. для юрид. вузов / под общ. ред. А. С. Пиголкина. — М., 1996.
9. Нерсесянц В. С. Общая теория права и государства / В. С. Нерсесянц. — М., 1999.
10. Теория государства и права : курс лекций / под ред. П. И. Матузова, А. В. Малько. — М., 1997.

Анотація

Деревин В. С. Цивільно-правова відповідальність: теоретичні аспекти. — Стаття.

У статті розглядаються теоретичні аспекти цивільно-правової відповідальності. Визначається поняття відповідальності та її характерні риси. Розглядаються принципи справедливості та законності як принципи цивільно-правової відповідальності. Вказується на необхідність законодавчого закріплення поняття цивільно-правової відповідальності з урахуванням її теоретичних відзнак.

Ключові слова: відповідальність, цивільно-правова відповідальність, принципи цивільного права.

Summary

Derevin V. S. Civil Responsibility: Theoretical Aspects. — Article.

The theoretical aspects of civil liability are examined in the article. A concept of responsibility and its features are determined. The principle of justice and legality as principles of civil liability are examined. The necessity of legislative fixing of civil liability concept, taking into account its theoretical differences, is indicated.

Keywords: responsibility, civil liability, principles of civil law.

УДК 347.122:347.91/95

С. І. Клім

ЗНАЧЕННЯ СУДОВОЇ ПРАКТИКИ ЯК ДОДАТКОВОГО ДЖЕРЕЛА ЦИВІЛЬНОГО ПРАВА

Історія розвитку української правової системи показує, що вона належить до континентальних систем права, де домінуючою формою права є закон. Можливо, саме тому ми протягом довгого часу заперечуємо очевидні факти, зокрема те, що судова практика (саме практика, а не прецедент, що є елементом судової практики) виступає як додаткове джерело цивільного права. Якщо з цією тезою зіткнеться представник догматичної точки зору, то скаже: «Народжений повзати, літати не зможе, інакше кажучи, українська правова система не призвичаєна до такої форми права, як судова практика, і навіть руйнувати поділ влади на три гілки й перекладати законодавчі функції на судову владу».